

Oud en nieuw in het ‘kouter’-debat

ADRIAAN VERHULST

Open dorpsakkers worden in Vlaanderen aangeduid met de term ‘kouter’. De verhouding tussen de termen ‘akker’ en ‘kouter’ helpt ons om inzicht te krijgen in de oudste ontwikkeling van deze bouwlandgebieden.

Onze kennis van de veldstructuren en het uitzicht van het landschap in de Middeleeuwen is doorgaans zeer beperkt door het ontbreken van gelijktijdige geschreven of cartografische bronnen. In het bijzonder geldt dit voor de periode tot de 13e eeuw, wanneer pacht- en renteboeken talrijker en explicieter worden. Voordien moeten de schaarse schriftelijke bronnen worden aangevuld met toponymische en archeologische gegevens en kunnen latere cartografische bronnen retrograsief worden geïnterpreteerd (Verhulst, 1995a).

Voor de omgeving van Gent beschikt men over een uitzonderlijk vroege geschreven bron onder de vorm van notities van schenkingen uit de 8e en 9e eeuw aan de Gentse Sint-Pietersabdij¹. Een aantal hiervan betreffen onroerende goederen waarvan de aard en de ligging met meer concrete details dan gewoonlijk worden aangeduid. De meeste van deze goederen, bestaande uit akkerland, weiland en bos, waren gelegen te Sint-Martens-Latem, een dorp aan de Leie, een tiental kilometers ten zuiden van Gent, en in een paar dorpen enkele kilometers verder stroomopwaarts langs dezelfde rivier. Eén notitie heeft betrekking op het iets verderaf gelegen Maldegem, op een dertigtal kilometer ten noordwesten van Gent. Op één enkele uitzondering na kan hun ligging vandaag niet meer bij benadering worden bepaald omdat veel gehucht-, wijk- en veldnamen uit deze notities in latere eeuwen zijn verdwenen². Dit is minder erg wanneer men, zoals in het hiernavolgende, in de eerste plaats is geïnteresseerd in de structuur van het akkerland.

AKKER

De structuur van het akkerland leren we voornamelijk kennen uit twee reeksen aanduidingen die een aantal van de notities betreffende de

geschonken landerijen en hun ligging geven. In beide reeksen is het -suffix *-accara* (*accra*, *accarom*, *accarum*, *accrum*, *agrum*) het meest opvallende gemeenschappelijke kenmerk.

Eén groep is samengesteld met de naam van de nederzetting of een groep mensen, zodat deze toponiemen geïnterpreteerd kunnen worden als aanduiding voor het hele of toch voornaamste bouwland van een gemeenschap:

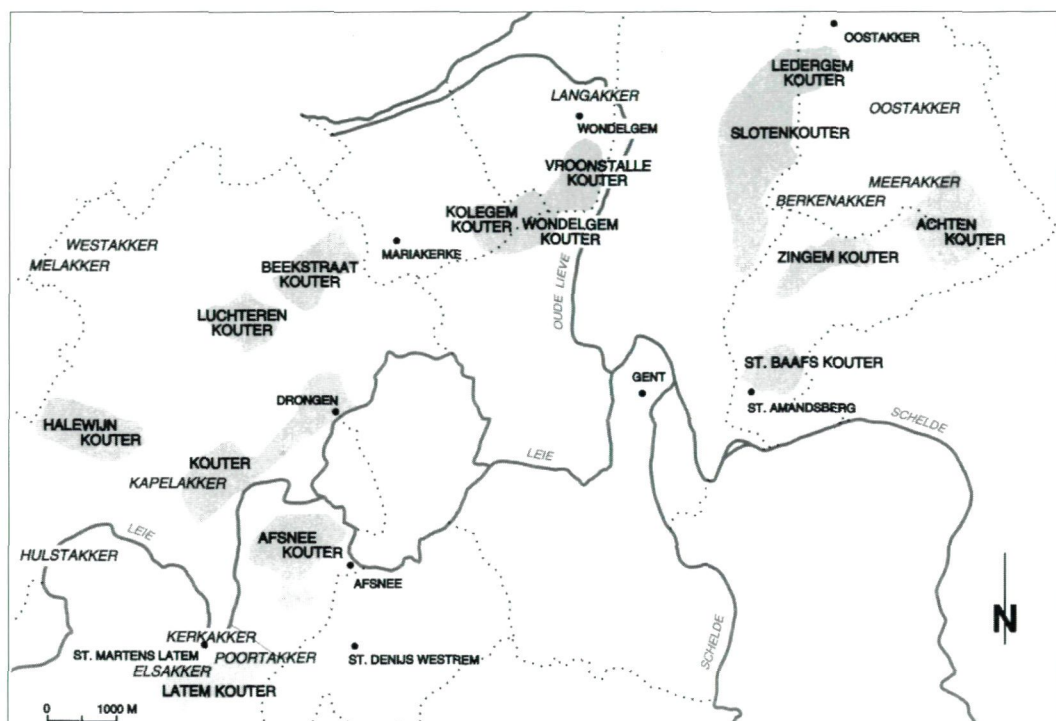
- te Sint-Martens-Latem en onmiddellijke omgeving, aansluitend bij het latere Gentse stadsgebied: *Hanria accara*, *Ceninga accarum*, *Eninga accra*, *Culingahem accra*;
- omgeving Deurle, Astene: *Hrammeria accarom*;
- omgeving Machelen, Zulte: *Fuouinga agrum*, *Ramaringahemia agrum*, *Uuipinga accara*;
- te Maldegem (Vake, 25 kilometer ten noordwesten van Gent): *Facheria accrum*.

De interpretatie ‘gezamenlijk of voornaamste akkerland van een nederzetting’ wordt versterkt door het voorkomen in één lokaliteit van meerdere toponiemen die elk een naar aard verschillend onderdeel van het territorium van de nederzetting aanduiden, zoals de naam van een laag weidegebied (*Ramaringahemia agrum*, *Eninga mariscum*) en/of van een pas ontgonnen deel (*Heninga Rodha*).

In een tweede groep wordt het suffix voorafgegaan door een bepalend element dat duidt op de geografische ligging, de hoedanigheid enz. van het bouwland:

- te Sint-Martens-Latem en omgeving: *Hostaraccara*, *Evinaccer*, *Helsaccra*, *Uuester Accra*, *Sudaccra*;
- omgeving Deurle, Astene: *Feldaccra*, *Fenaccra*, *Burothaccra*, *Uestaraccra*;
- te Maldegem: *Uuestriiria accra*, *Stenaccra*.

Hier gaat het ofwel om een onderdeel van het

Langs Leie en Schelde vinden we een groot aantal kouters. Ze liggen op hogere gebieden die ooit door de wind zijn afgezet en die gekenmerkt worden door lichte maar vruchtbare zandleemgronden. De kouternaam had op het belangrijkste bouwland van de nederzetting in de loop van de Middeleeuwen (tot in de 13e eeuw) de oorspronkelijke akker-naam verdrongen. Alleen aan de randen van de kouters bleven akker-namen bewaard. Die overgebleven 'akkers' zijn niet genoemd naar de nederzetting, maar naar bomen, windrichtingen enz. Uit: Verhulst, 1995c.

bouwland uit de eerste groep (wat ons onwaarschijnlijk lijkt), ofwel om bouwland gelegen **buiten** het voornaamste bouwland van de nederzetting uit de eerste groep, wat door nevenschikking van de 'akkers' uit de tweede groep **naast** die van de eerste groep wordt gesuggereerd³. In beide gevallen waren deze 'akkers' zonder twijfel kleiner en, evenals de grote 'dorpsakkers' uit de eerste groep, onder-

verdeeld in percelen, die alleen in de tweede groep in twee gevallen worden aangeduid als 'campos' of 'piccias'⁴. Deze percelen hadden een oppervlakte van respectievelijk 69 en 20 are⁵. De overige hoeveelheden bouwland die als onderdelen van een 'akker' worden genoemd, schommelen tussen 2,5 en 5 hectare in oppervlakte, doch konden uit meerdere percelen bestaan zoals de daarnet genoemde.

De structuur van het totale bouwland van een nederzetting of groep bestond dus blijkbaar uit een akker die de naam droeg van de nederzetting of groep en daarom waarschijnlijk de grootste was. Daarnaast werd de structuur gevormd door talrijke kleinere 'akkers', waarvan sommige, meer bepaald degene aangeduid met een windrichting, wellicht rondom de 'dorpsakker' lagen. Andere daarentegen lagen meer afgezonderd, misschien omringd of van de overige afgescheiden door bomen, zoals in het geval van de 'Helsacca', de enige die we te Sint-

Martens-Latem met grote nauwkeurigheid als 'Elsakker' konden lokaliseren dank zij latere gegevens (Verhulst, 1974, pp. 18-19).

Dit laatste is van bijzonder belang omdat in de Late Middeleeuwen te Sint-Martens-Latem de Elsakker niet de enige akker is die zich onderscheidt van het voornaamste bouwlandcomplex van het dorp dat op dat ogenblik 'Latemkouter' wordt genoemd. Een Poortakker en een Kerkakker sluiten noordoostwaarts bij de Elsakker aan en liggen rondom de kerk en het belangrijkste hof van het dorp, tussen beide laatste en de Latemkouter (Verhulst, 1974, pp. 22-24). Dergelijke structuur is niet beperkt tot het geval Sint-Martens-Latem en komt in de streek van Gent veelvuldig voor. Hier vinden we ten laatste vanaf de 13e eeuw, op talrijke plaatsen waarvan de ontginning opklimt tot de Vroege Middeleeuwen, een bouwlandcomplex genaamd 'kouter' dat de naam draagt van de nederzetting waarbij hij hoort en daarbuiten enkele, niet zo talrijke 'akker'-namen (Verhulst, 1956, 1974, 1979-'80, 1980, 1998).

Hierbij moeten twee zaken van belang worden opgemerkt:

In de eerste plaats treffen we het woord 'kouter' als toponiem voor de 12e eeuw nergens in deze streek aan. Buiten de streek van Gent, het Zuiden van Oost-Vlaanderen en het aansluitende deel van West-Vlaanderen komt het zelfs nooit voor en is er onbekend (Devos, 1991, pp. 118-190, inz. pp. 158-161).

Ten tweede zijn de 'akker'-namen uit de Vroege Middeleeuwen in deze streken in de Late Middeleeuwen minder talrijk geworden en kunnen in de meeste gevallen niet meer worden gelokaliseerd (Devos, 1991, pp. 97-107). Vooral de 'akker'-namen samengesteld met een nederzettingsnaam (onze eerste groep) zijn verdwenen. Het voornaamste bouwland van een nederzetting draagt vanaf de 12e-13e eeuw de naam 'kouter' voorafgegaan door de naam van de nederzetting.

Een verband tussen beide verschijnselen ligt als veronderstelling voor de hand, meer bepaald

de verdringing en vervanging van 'akker' als naam voor het voornaamste bouwland van een nederzetting door 'kouter' (Devos, 1991, pp. 162-165). Een zeer laat voorbeeld van dit verschijnsel dat deze veronderstelling bevestigt, is de evolutie van '*Singhem acker*', nog geattesteerd circa 1234 als naam van het voornaamste bouwland van het vroegmiddeleeuwse gehucht Zingem te Sint-Amandsberg bij Gent, naar '*Zinghemacker cautere*' in 1480 tot '*up Zinghem cautre*' in 1486 (Devos, 1991, p. 133). De meeste van deze wijzigingen moeten zich echter hebben voorgedaan voor de 13e eeuw, want op dat ogenblik is 'kouter' met die functie en betekenis in de streek van Gent en het zuiden van Oost-Vlaanderen reeds algemeen. De verklaring van het verschijnsel is echter minder eenvoudig en geeft sedert enkele tientallen jaren aanleiding tot een nog steeds voortdurend wetenschappelijk debat, het zogenaamde 'kouter-debat'⁶.

KOUTER

Het 'kouter-debat' werd in 1940 ingezet door de toponymist Jan Lindemans (Lindemans, 1940). Volgens hem werd het woord 'kouter' ontleend aan het latijnse '*cultura*' en door de Franken overgenomen ter aanduiding van die gronden die al in cultuur waren gebracht voor de Germaanse landname. Hoewel de meeste van de als 'kouter' aangeduide gronden inderdaad behoren tot de oudst bebouwde, sluit dit niet uit dat ze voordien, zoals we zagen aan de hand van de 'akker'-namen, anders werden aangeduid. Dit is vooral waarschijnlijk omdat volgens meer recente taalkundige bevindingen, met name van Draye en Van Durme, het woord 'kouter' niet rechtstreeks werd ontleend aan het latijn maar aan het oud-frans '*colture*', met de verschuiving, eigen aan de germaanse talen, van de klemtoon naar de eerste lettergreep (Draye, 1941, pp. 33-34; Van Durme, 1996, pp. 112-113). Dit betekent dat de ontlening ten vroegste in de 9e-10e eeuw heeft plaats gehad. Deze datering vindt steun in het feit dat in latijnse teksten van de 9e-10e eeuw uit Gent en omgeving, in tegen-

stelling tot romaans sprekende gebieden zoals Henegouwen, de Ardennen en Noord-Frankrijk, het woord 'cultura' niet voorkomt (Van Durme, 1996, pp. 113-114), zelfs niet als aanduiding van bouwlandcomplexen die later 'kouter' worden genoemd, zoals een duidelijk voorbeeld uit Gent bewijst (Ganshof, 1948, pp. 1026-1028). Dit kan worden verklaard door aan te nemen dat een woord in de volkstaal, overgenomen van het oudfrans en waarvan het latijnse woord slechts de vertaling zou zijn, nog niet gebruikelijk was. Anderzijds dateren de oudste schriftelijk geattesteerde 'kouter'-toponiemen uit de 12e eeuw (Devos, 1991, pp. 156-157), hetgeen impliceert dat het woord 'kouter' iets ouder was vooraleer het zijn neerslag vond als toponiem. Het begin van de substitutie 'akker'-'kouter' moet daarom gedateerd worden in de late 10e-11e eeuw, met een hoogtepunt in de 11e-12e eeuw, hetgeen, zoals we hoger zagen, latere substituties niet uitsluit.

Met deze datering zal ernstig rekening moeten worden gehouden bij het zoeken naar een verklaring. Het gaat immers bij het begin van de substitutie-beweging nog niet om een taalkundig modeverschijnsel zoals dat in de Late Middeleeuwen het geval zal zijn (Devos, 1991, pp. 158-190).

Linker bladzijde: Kadastrale kaart van Sint-Lievens-Houtem door P.C. Popp (midden 19e eeuw). Rondom het centrum van het dorp zijn drie grote kouters herkenbaar: de Hofkouter (de oudste, die op zijn laatst uit de 10e eeuw dateert), de Meulekouter en de Sint-Lievenskouter (beide uit de 11e-12e eeuw). Opvallend op de drie kouters zijn een aantal zeer grote, blok-vormige percelen, die als bouwland behoorden tot de centrale hoeve van de nederzetting, de hof te Sint-Lievens-Houtem, die lag in het midden van de huizenrij aan de noordzijde van het dorpsplein. De meeste andere gronden van Sint-Lievens-Houtem werden pas in de 12e-13e eeuw ontgonnen. Uit: Verhulst, 1995c.

DE SUBSTITUTIE AKKER-KOUTER

Er moet meer aan de hand zijn geweest: de verandering van naam moet hebben beantwoord aan een wijziging in het juridisch-economisch statuut en/of in de geografische kenmerken van de voorheen 'akker' genoemde complexen bouwland of in hun positie tegenover andere delen van het dorpsterritoir. Het kan ook zijn dat deze andere delen veranderingen ondergingen, waardoor de tegenstelling met het centrale bouwland van de nederzetting zo groot werd, dat beide niet meer met dezelfde naam 'akker' konden worden aangeduid. Zoekt men in de periode tussen de 9e en de 12e eeuw naar dergelijke veranderingen, dan denkt men in onze streken onwillekeurig in dit verband aan de ontbinding van het klassieke hofstelsel en aan de grote ontginningsbeweging.

In de beheersdocumenten van goederen ingericht volgens het klassieke hofstelsel en daterend uit de 9e eeuw bestond het rechtstreeks voor de heer geëxploiteerde bouwland, de zogenaamde 'reserve' (latijn 'terra indominita'), uit één of meerdere doorgaans 'cultura' genoemde perceelscomplexen. Deze waren in feite slechts in geringe mate verkaveld en vormden grote, aaneengesloten, vrij homogene geografische entiteiten, hoogstens in enkele blokpercelen verdeeld en in enkele repelpercelen (zogenaamde *ancingae*) waarvan de bewerking aan afhankelijk boeren van het domein vast was toegewezen als karweidienst. Deze 'culturae' hadden een open uitzicht, hetgeen betekent dat de enkele blokpercelen waarin ze waren verdeeld niet door zichtbelemmerende afsluitingen waren omgeven. Dit hield verband met het drieslagstelsel dat erop, bij uitsluiting van de andere gronden van het domein of dorp, werd toegepast. Alleen de bezaaide 'cultura' moest met een tijdelijke afsluiting van dood hout worden omtuind, eveneens door karweidiensten van de afhankelijke boeren. Deze boeren hadden geen eigen bezit in de 'cultura' van de heer en waren dus ook niet op hun eigen bedrijfje aan het drieslagstelsel onderworpen (Verhulst, 1981, 1995b).

De ontbinding van het klassieke hofstelsel (Ganshof & Verhulst, 1966, pp. 305-319; Verhulst, 1990, pp. 74-75) heeft onder meer tot gevolg gehad dat delen van de 'cultura' onder de boeren van het domein werden verkaveld, met behoud van het erop vigerende drieslagstelsel. Van Durme vond hiervan in Zuid-Oost-Vlaanderen de sporen terug onder de vorm van een betaling die door de bezitters van een deel van de vroegere reserve moest worden gedaan en die 'kouterschuld' werd geheten. De hiermee belaste gronden verschilden grondig van het 'lalant', het land dat van oudsher het bezit was van de 'laten' of afhankelijke boeren (Van Durme, 1986, pp. 128-136). Deze tegenstelling heeft waarschijnlijk mede bijgedragen tot de veralgemening en verspreiding van de 'kouter'-namen. De tegenstelling tussen de hiermee aangeduide perceelscomplexen met hun open uitzicht, geringe percelering en vigerend drieslagstelsel enerzijds, en de kleinere percelen van de boeren, vaak omheind en niet aan het drieslagstelsel onderworpen anderzijds, werd nog groter dan voorheen, nu de boeren ook bezit begonnen te verwerven op de vroegere 'culturae'.

De grote ontginningsbeweging die in Vlaanderen ook reeds in de 10e eeuw begint, heeft tot deze tegenstelling tussen 'kouter'-land en de rest van het bouwland bijgedragen door de levende afsluitingen waarmee nieuw ontgonnen percelen buiten het 'kouter'-land werden omringd in grote delen van Binnen-Vlaanderen, vooral in de omgeving en ten noorden van Gent. Dit was minder het geval in Zuid-Oost-Vlaanderen waar nieuwe ook 'kouter' genoemde complexen werden ontgonnen, naast en met dezelfde juridisch-economische en geografische kenmerken als de oorspronkelijke 'hofkouter' met dewelke deze nieuwe kouters, vaak ten getale van twee, een drieslagensysteem gingen vormen (Verhulst 1982, pp. 95-98; 1995c, pp. 153-157).

Een laatste element van de verklaring betreft de vraag waarom het woord juist aan het oud-frans werd ontleend. De nabijheid van de taal-

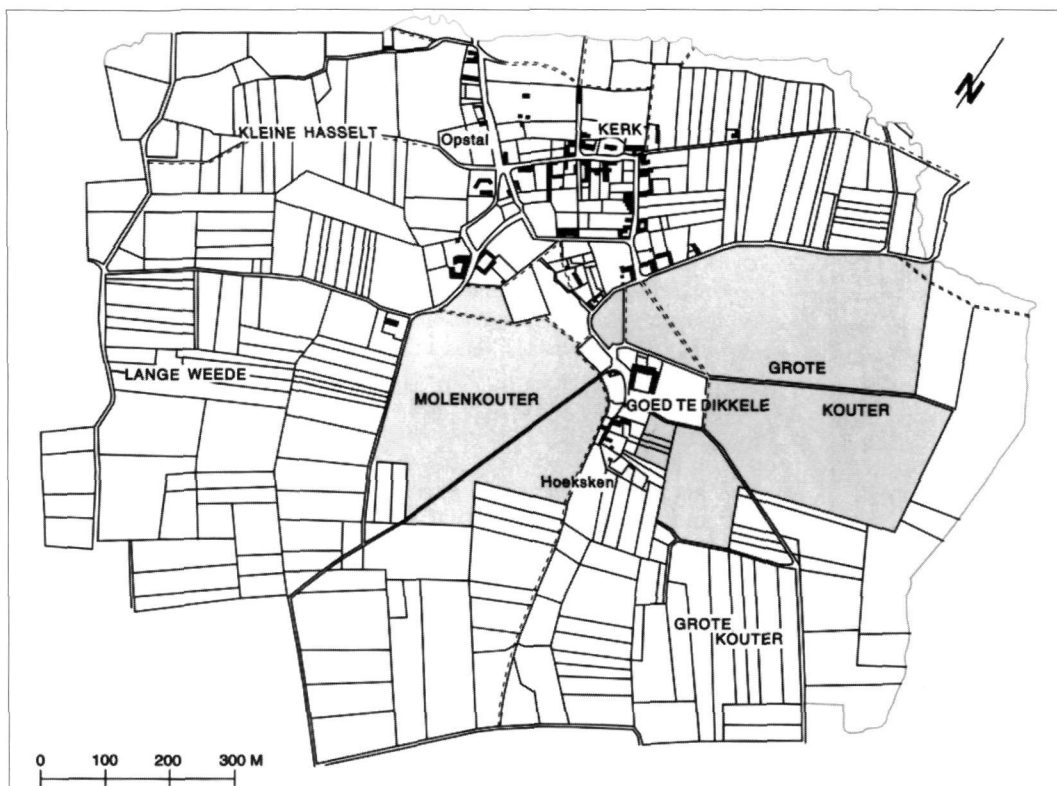
grens bij het verspreidingsgebied van 'kouter' kan een verklaring zijn, want veel meer noordelijk dan de omgeving van Gent komt het woord in een toponiem niet meer voor, afgezien van een bredere verspreiding als soortnaam ingevolge de laatmiddeleeuwse namenmode (Devos, 1991, pp. 139-140). Het gebruik van in het latijn gestelde beheersdocumenten kan in bepaalde gevallen een rol hebben gespeeld, tenminste wanneer voor goederen in de genoemde streken het woord 'cultura' erin voorkwam, hetgeen, zoals we zagen, behalve in enkele formulaire opsommingen, niet het geval was. Bovendien zou de ontlening aan het oud-frans zijn geschied en niet aan het latijn, al kan het franse taalgebruik van de opstellers en gebruikers van deze latijnse beheersdocumenten een rol hebben gespeeld bij de overname door de gewone boeren van een door hun heren veel gebruikt woord.

VERDERE PERSPECTIEVEN

Hoewel deze verklaringen in grote lijnen overeenstemmen met de conclusies die Van Durme en vooral Devos trokken uit hun taalkundige studies, blijven ze noodgedwongen algemeen en hypothetisch. Ze bieden zeker geen oplossing voor alle vragen in dit verband.

Eén van die onopgeloste vragen betreft de domaniale component van onze verklaring, met name de rol van het hofstelsel en de belangrijke plaats daarin van de 'cultura' genoemde reserve van het tweeledige domein in de verschijning van het woord 'kouter' in de 11e-12e eeuw, doch precies na of tijdens de ontbinding van het hofstelsel.

In dit verband zijn de nieuwe opzoeken van Van Durme naar de aanwezigheid in romaans taalgebied van het franse equivalent van 'cultura', namelijk 'couture' belangrijk (Van Durme, 1966, 1995). Zijn voornaamste ontdekking daarbij is de aanwezigheid van dit woord in heel West- en Zuid-West-Frankrijk evenals in het Bekken van Parijs, maar zijn totale afwezigheid in de oostelijke helft en het Noordoos-

ten van Frankrijk, waar nochtans het tweeledige hofstelsel met het woord 'cultura' in de 9e eeuw zeer verspreid was. Dit terwijl het tweeledig hofstelsel in het westen van Frankrijk veel minder sterk was ingeplant en minder verspreid (Verhulst, 1995b, pp. 497-499), zoals trouwens ook in de streek van Gent. Zou het kunnen dat juist hierdoor, op plaatsen waar het hofstelsel dan toch had bestaan, het contrast tijdens de ontbinding ervan zo uitgesproken is geworden in laatstgenoemde streken tussen het open, weinig verkavelde 'cultura'-land en de meer gesloten, sterk versnipperde boerenbedrijven, waarvan het aantal door ontginningen juist daar sterk groeide? De overeenstemming met de tegenstelling tussen de homogeen open landschappen van Noord- en Oost-Frankrijk en het overwegend, met uitzondering van de micro-openfields, gesloten landschap van West-Frankrijk

Een 19e-eeuwse kadasterkaart van het Zuid-Vlaamse dorp Dikkele in de Zwalmstreek. Het Goed te Dikkele dat de Gentse Sint-Pietersabdij er in 991 verwierf, speelde een bepalende rol in de ontstaansgeschiedenis van dit dorp. Op de kaart zien we rondom de centrale hoeve de grote blokpercelen (op de Grote Kouter en de Molenkouter) zoals die konden worden gereconstrueerd met 17e-eeuwse kaarten en waarop zich tot dan het grootste deel van het akkerland van de curtis bevond. De grote blokpercelen zijn deels tot vandaag blijven bestaan. Uit: Verhulst, 1995c.

en noordelijk Vlaanderen, is in ieder geval treffend, al vormen in dit verband het Bekken van Parijs en Zuid-Oost-Vlaanderen, met hun overwegend open landschap en tegelijk toch de aanwezigheid van de toponiemen 'kouter' en 'couture' een probleem.

Old and new in the 'kouter' debat

The arable land of a settlement in early medieval Flanders was a complex of several fields bearing the name 'akker'. The central field, which may be compared to the central part of the 'es' in the Dutch province of Drenthe, was located close to the settlement and had an 'akker'-name composed with the name of the settlement. Further away from the settlement smaller fields could be found, bearing 'akker'-names composed with the name of a person, wind-direction, plant or tree. These fields, which were contemporary to the central field or slightly younger, were separated from the latter by waste land. While the central field was open, the peripheral fields were probably enclosed. After the 9th century but probably before the 12th century, the smaller fields were integrated into the central field and lost their individuality and name. In the same time the thus extended central field changed its germanic 'akker'-name for the romanian name 'kouter' composed with the name of the village. The reasons for this change are complex and not yet clear. The proximity of the germanic-romanian linguistic border may be one of them and may explain the geographical distribution of 'kouter'-names in southern Flanders. Some connection with the transformation of the manorial system between the 9th and the 12th century is also worth further research.

LITERATUUR

- DECLERCQ, G. (1998). Traditievorming en tekstmanipulatie in Vlaanderen in de tiende eeuw; het *Liber Traditionum Antiquus* van de Gentse Sint-Pietersabdij. Brussel (Verhandelingen van de Kon. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren 60, nr 164).
- DEVOS, M. (1991). Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Tongeren (Werken van de Kon. Commissie voor Toponymie en Dialectologie; Vlaamse Afdeling 16).
- DRAYE, H. (1941). Landelijke cultuurvormen en koloniatiegeschiedenis. Leuven-Brussel (Toponymica; Bijdragen en Bouwstoffen uitg. door de Vla. Top. Vereniging te Leuven, 7).
- DURME, L. VAN (1966). Galloromaniae Neerlandicae submersae fragmenta. Gent (Kon. Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 3e reeks 43).
- DURME, L. VAN (1986). Toponymie van Velzeke-Rudershove en Bochoute. Gent.
- DURME, L. VAN (1995). Lat. cultura - Fr. couture - Nl. kouter. In: J. Cajot, L. Kremer & H. Nieubaum (eds). *Lingua theodisca; Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. Münster-Hamburg (Niederlande-Studien 16/1-2), pp. 695-705.
- GANSHOF, F.-L. (1948). Le domaine gantois de l'abbaye de Saint-Pierre-au-Mont-Blandin à l'époque carolingienne. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 26, pp. 1021-1041.
- GANSHOF, F.-L. & A. VERHULST (1966). Medieval society in its prime 1: France, the Low Countries and Western Germany. In: M. Postan (ed.). *The Cambridge Economic History of Europe 1; the agrarian life of the Middle Ages*. Cambridge (2e ed.), pp. 291-339.
- GYSSELING, M. & A. KOCH (1950). *Diplomata belgica anta annum 1100 scripta*. Tongeren.
- LINDEMANS, J. (1940). Toponymische verschijnselen op kaart gebracht. *Handelingen Kon. Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 14, pp. 67-169.
- VERHULST, A. (1956). En Basse et Moyenne Belgique pendant le haut Moyen Âge: différents types de structure domaniale et agraire; un essai d'explication. *Annales; Economies-Sociétés-Civilisations* 11, pp. 61-70.
- VERHULST, A. (1974). Sint-Martens-Latem in de vroege Middeleeuwen volgens de gegevens van het *Liber Traditionum* van de Gentse Sint-Pietersabdij. In: Sint-Martens-Latem 824-1974; schetsen uit 1150 jaar geschiedenis. Heemkring Scheldeveld, pp. 5-25.
- VERHULST, A. (1979-'80). De evolutie van het landelijk landschap in Binnen-Vlaanderen tussen de 9e en de 13e eeuw. Heemkring Scheldeveld; Jaarboek 9, pp. 52-70.
- VERHULST, A. (1980). Le paysage rural en Flandre intérieure: son évolution entre le 1xe et le 13xe siècle. *Revue du Nord* 62, pp. 11-33. Herdukt in: A. Verhulst (1992). *Rural and urban aspects of early*

- medieval Northwest Europe. Aldershot (Variorum; Collected Studies CS 385).
- VERHULST, A. (1981). Het sociaal-economische leven tot circa 1000; landbouw. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 1*. Haarlem, pp. 166-182.
- VERHULST, A. (1982). Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden circa 1000-1300. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 2*. Haarlem, pp. 83-104.
- VERHULST, A. (1990). *Précis d'histoire rurale de la Belgique*. Brussel.
- VERHULST, A. (1995a). Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest. Turnhout (*Typologie des Sources du Moyen Âge 73*).
- VERHULST, A. (1995b). Economic organisation. In: R. McKitterick (ed.). *The New Cambridge Medieval History 2*, pp. 481-509.
- VERHULST, A. (1995c). Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen. Gemeentekrediet, Brussel.
- VERHULST, A. (1998). Settlement and field structures in continental North-West Europe from the ninth to the thirteenth centuries. *Medieval Settlement Research Group; Annual Report 13*, pp. 6-13.
- NOTEN**
- 1 Zij komen voor in het zogenaamde *Liber Traditionum Antiquus (LTA)*, uitg. Gysseling & Koch, 1950, nr 49, inz. pp. 130-137. Over deze bron: Declercq, 1998, inz. pp. 96 e.v.
 - 2 Zij werden door ons bestudeerd en verwerkt in de volgende publicaties: Verhulst, 1956, 1974, 1979-'80, 1980, 1998.
 - 3 Gysseling & Koch, 1950, p. 132, not. 19(26): 'in agro qui vocatur Culingahem accra ... et in alio loco Westeraccra ...'.
 - 4 Gysseling & Koch, 1950, p. 131, not. 8(14) en not. 12(18).
 - 5 Deze en andere oppervlakten uit dezelfde reeks notities kunnen worden berekend door omzetting van de hoeveelheid zaaizaad waarmede de oppervlakte werd uitgedrukt, waarbij we als basis 6 *modii* per bunder nemen in navolging van Ganshof en Declercq (Declercq, 1998, p. 84, n. 124). Het bunder stellen we met deze auteurs gelijk aan 1ha 38a.
 - 6 Een goed overzicht van dit debat: Devos, 1991, pp. 128-155.